O‘ZBEK TOPONIMLARI TARKIBIDA QADIMGI TURKIY LEKSIK BIRLIKLARNING SAQLANISH XUSUSIYATLARI

Jumaniyozov Jaxongir Yangiboy o'g'li
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada O‘zbek toponimlari tarkibida saqlanib qolgan qadimgi turkiy leksik birliklar tarixiy-qiyosiy, etimologik va struktur-semantik jihatdan tahlil qilinadi. O‘rxun-Enasoy bitiklari, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari hamda zamonaviy turkiy etimologik lug‘atlar ma’lumotlari asosida toponimlardagi qadimgi turkiy qatlamning leksik-semantik guruhlari aniqlangan. Qadimgi turkiy birliklarning toponimlarda saqlanishini belgilovchi fonetik, morfologik va semantik mexanizmlar tizimlashtirilib, ularning deaktualizatsiya darajasiga ko‘ra uch bosqichli tasnifi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: toponimika, qadimgi turkiy til, leksik arxaizm, geografik termin, etimologiya, toponimik formant, deaktualizatsiya, gibrid toponim.

Аннотация: В статье рассматриваются древнетюркские лексические единицы, сохранившиеся в составе узбекских топонимов, в историко-сравнительном, этимологическом и структурно-семантическом аспектах. На материале орхоно-енисейских памятников, «Дивану лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгари и тюркских этимологических словарей выделены лексико-семантические группы древнетюркского пласта топонимии. Систематизированы фонетические, морфологические и семантические механизмы сохранения древнетюркских единиц и предложена трёхступенчатая классификация по степени их деактуализации.

Ключевые слова: топонимика, древнетюркский язык, лексический архаизм, географический термин, этимология, топоформант, деактуализация, гибридный топоним.

Abstract: The article examines Old Turkic lexical units preserved in Uzbek toponyms from historical-comparative, etymological and structural-semantic perspectives. Drawing on the Orkhon-Yenisei inscriptions, Mahmud al-Kashgari’s *Dīwān Lughāt al-Turk* and Turkic etymological dictionaries, the study identifies the lexical-semantic groups of the Old Turkic layer in Uzbek place names. It systematises the phonetic, morphological and semantic mechanisms that ensure the preservation of Old Turkic units and proposes a three-level classification according to their degree of deactualisation.

Keywords: toponymy, Old Turkic, lexical archaism, geographical term, etymology, toponymic formant, deactualisation, hybrid toponym.

Toponimlar tilning eng barqaror va konservativ qatlamlaridan biri hisoblanadi. Umumiy leksika tarkibidagi so‘zlar ijtimoiy-madaniy ehtiyojlar ta’sirida tez yangilanib borsa, joy nomlari muayyan hududga “bog‘lanib” qolgani sababli asrlar davomida o‘z shaklini nisbatan o‘zgarmagan holda saqlaydi. Shu bois toponimiya tilshunoslikda ko‘pincha “yer yuzasiga yozilgan tarix” yoki tilning “tirik arxivi” deb ataladi.

O‘zbekiston hududi turkiy, sug‘diy, xorazmiy, baqtriy, fors-tojik, arab va mo‘g‘ul til unsurlari ming yillar davomida o‘zaro ta’sirlashgan murakkab lingvomadaniy makondir. Bu hududdagi toponimik tizimda qadimgi turkiy qatlam alohida o‘rin tutadi: u nafaqat turkiy etnoslarning mintaqadagi uzoq tarixini aks ettiradi, balki adabiy o‘zbek tilida allaqachon iste’moldan chiqqan yoki ma’nosi torayib ketgan leksemalarni ham saqlab qolgan. Masalan, qadimgi turkiy *yar* “jar, qiya qirg‘oq”, *yazï* “tekislik, dasht”, *känt* “shahar, qishloq”, *quḍï* “quyi, past” kabi birliklar hozirgi o‘zbek adabiy tilida mustaqil so‘z sifatida yo o‘zgargan shaklda, yo umuman qo‘llanmaydi, biroq *Jarqo‘rg‘on*, *Yozyovon*, *Toshkent*, *Quyichirchiq* kabi joy nomlari tarkibida yashab kelmoqda.

Muammoning dolzarbligi bir necha omil bilan belgilanadi. Birinchidan, o‘zbek toponimikasida mintaqaviy tadqiqotlar ko‘p bo‘lsa-da, qadimgi turkiy leksik birliklarning toponimlarda saqlanish mexanizmlari yaxlit tizim sifatida yetarli

o‘rganilmagan. Ikkinchidan, 1991-yildan keyingi qayta nomlash jarayonlari toponimlarning tarixiy-etimologik asoslarini ilmiy baholash zaruratini kuchaytirdi. Uchinchidan, toponimik materiallar o‘zbek tilining tarixiy fonetikasi va dialektologiyasi uchun hali to‘liq foydalanilmagan manba bo‘lib qolmoqda[1].

O‘zbek toponimlaridagi qadimgi turkiy birliklarning sakkizta leksik-semantik guruhga birlashishini ko‘rsatdi (1-jadval).

1-jadval

O‘zbek toponimlaridagi qadimgi turkiy leksik birliklarning leksik-semantik guruhlari

№	Leksik-semantik guruh	Qadimgi turkiy birlik va ma’nosi	Toponim misollari	Adabiy tildagi holati*
1	Orografik terminlar	*töpü* “cho‘qqi, tepalik”; *tay* “tog‘”; *yar* “jar, tik qirg‘oq”; *qïr* “adir”	Qiziltepa, Qo‘rg‘ontepa, Qoratog‘, Jarqo‘rg‘on	I (*qir* II)
2	Gidrografik terminlar	*köl* “ko‘l”; *bulaq* “buloq”; *arïq* “ariq”; *say* “toshloq o‘zan”; *quduγ* “quduq”; *sub* “suv”	To‘rtko‘l, Mingbuloq, Beshariq, Oltinsoy, Uchquduq, Qorasuv	I (*say* ma’nosi o‘zgargan)
3	Landshaft va tuproq nomlari	*qum* “qum”; *taš* “tosh”; *šor* “sho‘r yer”; *qamïš* “qamish”; *yazï* “tekislik”	Qizilqum, Toshloq, Sho‘rchi, Qamashi, Yozyovon**	I (*yazï* III)
4	Oykonimik va istehkom terminlari	*qorγan* “qo‘rg‘on”; *känt* “shahar, qishloq”; *ordu* “xon qarorgohi”; *köprüg* “ko‘prik”	Kattaqo‘rg‘on, Uchqo‘rg‘on, Toshkent, O‘rda, Uchko‘prik	*qorγan, ordu* II; *känt* III
5	Rang-sifat (kosmologik) birliklar	*qara* “qora; ulug‘; shimol”; *aq* “oq; g‘arb”; *qïzïl* “qizil; janub”; *kök* “ko‘k; sharq”; *sarïγ* “sariq”	Qorako‘l, Oqqo‘rg‘on, Qiziltepa, Ko‘kcha, Sariosiyo	Rang ma’nosi I; yo‘nalish ma’nosi III
6	Sonlar	*üč, tört, beš, altï, miñ*	Uchquduq, To‘rtko‘l, Beshariq, Oltiariq, Mingbuloq	I
7	Makon, o‘lcham va yangilik belgilari	*yoqaru* “yuqori”; *quḍï* “quyi”; *baš* “bosh, manba”; *yañï* “yangi”; *uluγ* “ulug‘”; *uzun* “uzun”	Yuqorichirchiq, Quyichirchiq, Buloqboshi, Yangiyo‘l, Ulug‘nor, Uzun	I (*uluγ* II)

8	Etnonimlar	*qïpčaq, qañlï, qarluq, türk*	Qipchoq, Qang‘li (qishloq nomlari), Turkiston	II

I faol leksema; II dialektal, tarixiy yoki kitobiy qo‘llanishga ega; III adabiy tilda mustaqil qo‘llanmaydi, faqat toponim tarkibida saqlangan. Etimologiyasi munozarali; *yazï* + *yavan* “dasht, cho‘l” talqini tadqiqotchilar tomonidan ehtimoliy sifatida keltiriladi[].

Qadimgi turkiy birliklar toponimlarga to‘rt asosiy mexanizm orqali “muhrlangan”: fonetik moslashuv, morfologik qotib qolish (fiksatsiya), sintaktik birikuvning bir so‘zga aylanishi (leksikalizatsiya) va gibridlashuv (2-jadval).

2-jadval

Qadimgi turkiy birliklarning toponimlarda saqlanish mexanizmlari

Mexanizm turi	Jarayon	Qadimgi turkiy > o‘zbekcha	Toponim misoli
Fonetik	Keng *a* unlisining lablashuvi [a > ɔ]	*taš* > tosh; *taγ* > tog‘; *altun* > oltin	Toshkent, Qoratog‘, Oltinko‘l
Fonetik	So‘z oxiridagi jarangli undoshning jarangsizlanishi	*quduγ* > quduq; *köprüg* > ko‘prik	Uchquduq, Uchko‘prik
Fonetik	*ḍ* > *y* o‘tishi	*quḍï* > quyi	Quyichirchiq
Fonetik	So‘z boshidagi *y-* > *j-* (qipchoq dialekt belgisi)	*yar* > jar	Jarqo‘rg‘on
Fonetik	*ñ* > *ng*	*yañï* > yangi; *miñ* > ming	Yangiyo‘l, Mingbuloq
Fonetik (areal)	O‘g‘uz tipidagi reduksiya	*köprüg* > ko‘pir	Qo‘shko‘pir, Taxtako‘pir
Morfologik	*-lïq/-laq* affiksining qotib qolishi	*taš* + *-lïq* > Toshloq	Toshloq
Morfologik	*-čï* affiksi	*šor* + *-čï* > Sho‘rchi	Sho‘rchi
Morfologik	3-shaxs egalik (*-sï/-ï*) bilan izofa	*bulaq baš-ï* > Buloqboshi	Buloqboshi, Soyboshi
Sintaktik (leksikalizatsiya)	Aniqlovchi + geografik termin > bir so‘z	*qara* + *köl* > Qorako‘l; *üč* + *quduγ* > Uchquduq	Qorako‘l, Uchquduq, Beshariq
Gibridlashuv	Turkiy komponent + eroniy, arabiy yoki mo‘g‘ul komponent	*topraq* + qal’a (arab.); *qoš* + rabot	Tuproqqal’a, Qo‘shrabot, Ulug‘nor

(arab.); *uluγ* + nor
(mo‘g‘.)

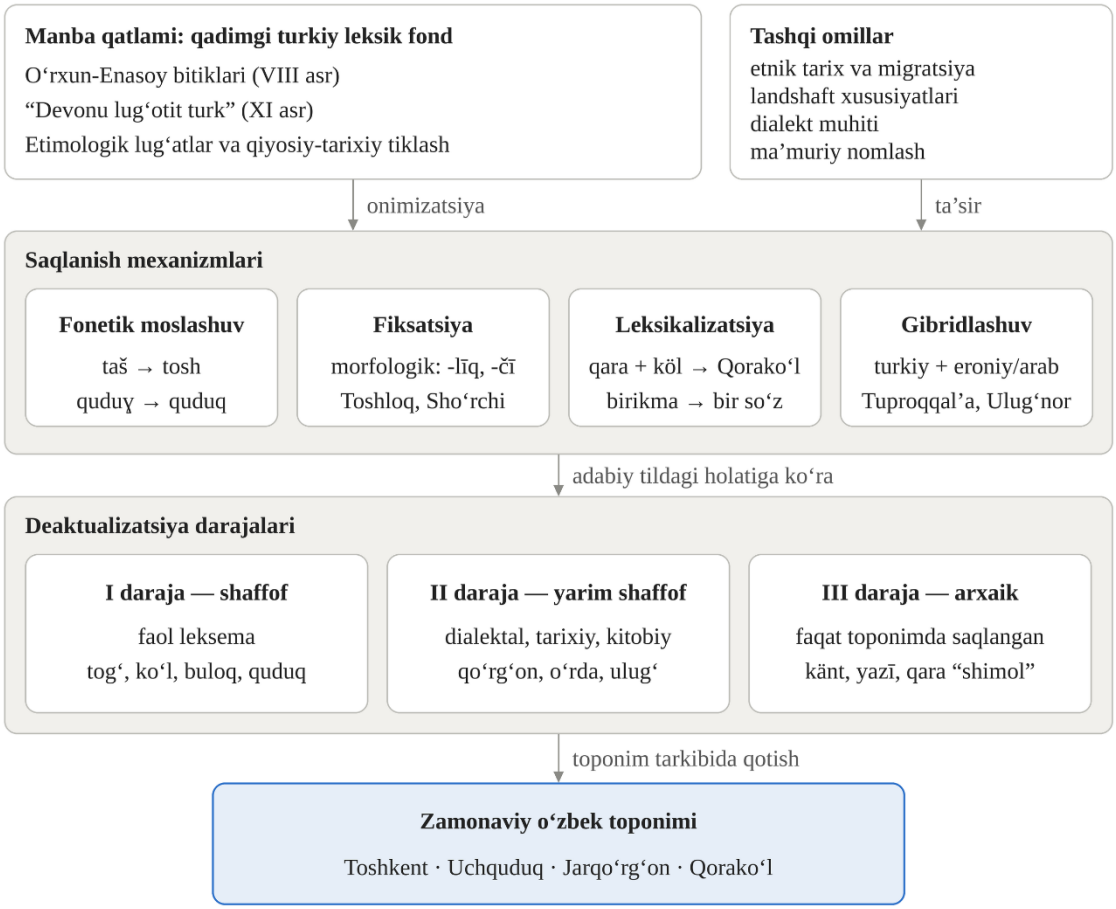
Toponim tarkibidagi qadimgi turkiy birliklarni adabiy tildagi holatiga ko‘ra uch darajaga ajratish maqsadga muvofiq:

I daraja shaffof birliklar. Leksema adabiy tilda faol, toponim ma’nosi ona tili egasi uchun tushunarli (*tog‘, ko‘l, buloq, quduq*). Bunday birliklar toponimda eng barqaror, lekin eng kam “arxaik” ma’lumot beradi.

II daraja yarim shaffof birliklar. Leksema dialektal, tarixiy yoki kitobiy qo‘llanishga ega (*qo‘rg‘on, o‘rda, ulug‘, arna*). Toponim ma’nosi qisman anglashiladi.

III daraja xira (arxaik) birliklar. Leksema adabiy tilda mustaqil so‘z sifatida yo‘q, faqat toponim tarkibida saqlangan (*känt, yazï*; rang so‘zlarining yo‘nalish ma’nosi). Aynan shu daraja toponimiyaning “konservatsiya” vazifasini eng yorqin namoyon etadi[3].

Yuqoridagi natijalar umumlashtirilib, qadimgi turkiy birliklarning toponimlarda saqlanish jarayonining strukturaviy modeli ishlab chiqildi (1-rasm).

1-rasm. Qadimgi turkiy leksik birliklarning o‘zbek toponimlarida saqlanish strukturaviy modeli

Modelda manba qatlami va tashqi (ekstralingvistik) omillar saqlanish mexanizmlariga ta’sir ko‘rsatadi. Mexanizmlar esa qadimgi turkiy birlikni adabiy tildagi holatiga ko‘ra uch darajadan birida zamonaviy toponim tarkibida qotiradi. Model ko‘rsatadiki, birlik adabiy tilda qanchalik deaktualizatsiyaga uchragan bo‘lsa, toponimning tarixiy-lingvistik axborot qiymati shunchalik yuqori bo‘ladi[5].

Toponimiya leksik konservatsiya tizimi. Olingan natijalar toponimlarning oddiy nomlash vositasi emas, balki leksikani “muzlatib” saqlovchi tizim ekanligini tasdiqlaydi. Apellyativ onimizatsiyaga uchragach, u til egasining ongida umumiy so‘z sifatida emas, balki hududning atoqli belgisi sifatida qabul qilinadi. Natijada leksema adabiy tilda eskirsa ham, toponim tarkibida yangilanish bosimidan himoyalangan holda qoladi. *Känt* birligi buning yaqqol misolidir: hozirgi o‘zbek adabiy tilida u mustaqil so‘z sifatida qo‘llanmaydi, ammo *Toshkent* nomi orqali har

kuni millionlab marta talaffuz etiladi. Ta’kidlash lozimki, *känt* sug‘diy tildan qadimgi turkiy tilga ancha erta o‘zlashgan; demak, toponimlar nafaqat asl turkiy, balki qadimgi turkiy davrdayoq o‘zlashtirilgan birliklarni ham saqlaydi. Bu esa turkiy-sug‘diy ikki tillilikning tarixiy dalilidir.

Toponimlar tarixiy dialektologiya manbai. Fonetik variantlar hududiy tarqalishining qiyosi o‘zbek tilining dialektal qatlamlarini aniq aks ettiradi. *Jarqo‘rg‘on* nomidagi *y- > j-* o‘tishi qipchoq lahjalariga, *Qo‘shko‘pir, Taxtako‘pir* nomlaridagi *ko‘pir* shakli esa Xorazm va Qoraqalpog‘istondagi o‘g‘uz va qipchoq ta’siriga xos. Markaziy hududlardagi *Uchko‘prik* nomida esa qarluq-chigil tipidagi *ko‘prik* shakli saqlangan. Shunday qilib, bir xil qadimgi turkiy birlik (*köprüg*) turli hududlarda turli dialekt “filtri”dan o‘tgan holda saqlanadi. Bu fikr turkiy tillarning areal tasnifiga oid mavjud qarashlarga mos keladi.

Rang so‘zlarining kosmologik semantikasi. Qadimgi turkiy dunyoqarashda rang nomlari olam tomonlarini ham ifodalagan: *qara* shimol, *aq* g‘arb, *qïzïl* janub, *kök* sharq. *Qara* esa bundan tashqari “ulug‘, katta, asosiy” ma’nosida ham qo‘llangan. Shu sababli *Qorasuv, Qoratog‘* kabi nomlarni doim ham suv yoki tog‘ning rangi bilan izohlash to‘g‘ri emas: ularning ayrimlarida “katta suv”, “asosiy tog‘” ma’nosi ustuvor bo‘lishi mumkin. Bu ma’no hozirgi adabiy tilda to‘liq deaktualizatsiyaga uchragan va faqat toponimlarda yashirin holda saqlangan. Mazkur talqin muayyan toponim uchun tarixiy-geografik dalillar bilan tasdiqlanishi shart.

Xalq etimologiyasi xavfi. III darajadagi birliklarning ma’nosi xiralashgani sababli ular ko‘pincha xalq etimologiyasiga uchraydi. Masalan, *Toshkent* nomini “tosh shahar” deb talqin qilish keng tarqalgan, biroq tarixiy manbalarda shaharning *Choch/Shosh* nomi bilan atalgani ma’lum va nomning shakllanish tarixi hanuz munozaralidir. Shuningdek, *Chirchiq*, *Qo‘qon* kabi nomlarning turkiy yoki eroniy etimologiyasi yakuniy hal etilmagan. Tadqiqotda qo‘llangan “kamida ikki mezon” tamoyili aynan shunday ishonchsiz talqinlarni asosiy tasnifdan chiqarishga xizmat qildi.

Gibridlik qatlamlar o‘zaro ta’sirining natijasi. *Tuproqqal’a*, *Qo‘shrabot*, *Ulug‘nor*, *Sariosiyo* kabi gibrid toponimlar turkiy qatlamning boshqa til qatlamlari bilan yonma-yon yashaganini ko‘rsatadi. Gibrid tuzilmada qadimgi turkiy komponent ko‘pincha aniqlovchi (rang, son, o‘lcham) vazifasida, boshqa tildagi komponent esa geografik termin vazifasida keladi. Bu turkiy tilning mintaqaga keyinroq kirib kelgan hududlarda mavjud eroniy terminologiyani qabul qilib, unga o‘z aniqlovchilarini qo‘shganini ko‘rsatishi mumkin. Mazkur farazni tekshirish uchun toponimlarning xronologik qatlamlanishi bo‘yicha qo‘shimcha tadqiqot talab etiladi.

Amaliy ahamiyati. Natijalar joy nomlarini qayta nomlash va me’yorlashtirish amaliyoti uchun muhim. II va III darajadagi birliklarni saqlagan toponimlar tilning tarixiy xotirasini tashuvchi birliklar sifatida alohida muhofaza qilinishi lozim, chunki ular yo‘qolsa, arxaik leksikaning yagona tirik guvohi ham yo‘qoladi.

Tadqiqot cheklovlari. Tadqiqot asosan ma’muriy-hududiy nomlar va nashr etilgan lug‘atlarga tayandi; mikrotoponimlar hamda arxiv (XIX–XX asr kartografik) materiallari tizimli qamrab olinmadi. Kelgusida korpusni kengaytirib, qatlamlarning miqdoriy nisbatini aniqlash maqsadga muvofiq[5].

O‘zbek toponimiyasidagi qadimgi turkiy qatlam sakkizta leksik-semantik guruhdan iborat bo‘lib, ularning yadrosini orografik, gidrografik va oykonimik terminlar tashkil etadi. Rang, son va makon belgilarini ifodalovchi birliklar asosan aniqlovchi komponent vazifasida keladi.

Qadimgi turkiy birliklarning toponimlarda saqlanishi to‘rt mexanizm fonetik moslashuv, morfologik fiksatsiya, sintaktik leksikalizatsiya va gibridlashuv orqali amalga oshadi. Bu mexanizmlar birlik shaklini o‘zgartirsa-da, uning etimologik o‘zagini tiklash imkonini saqlab qoladi.

Toponim tarkibidagi qadimgi turkiy birliklar adabiy tildagi holatiga ko‘ra uch darajaga ajratiladi: shaffof (I), yarim shaffof (II) va xira-arxaik (III). III darajadagi birliklar (*känt*, *yazï*, rang so‘zlarining yo‘nalish ma’nosi) toponimiyaning leksik konservatsiya vazifasini eng yorqin namoyon etadi.

Fonetik variantlarning (*yar/jar*, *ko‘prik/ko‘pir*) hududiy taqsimoti qarluq, qipchoq va o‘g‘uz dialekt qatlamlarini aks ettiradi. Bu toponimlarni o‘zbek tilining tarixiy dialektologiyasi uchun ishonchli manbaga aylantiradi.

Ishlab chiqilgan strukturaviy model (1-rasm) qadimgi turkiy birlikning manba qatlamidan zamonaviy toponimgacha bo‘lgan yo‘lini, lingvistik mexanizmlar va ekstralingvistik omillarning o‘zaro ta’sirini yaxlit tizim sifatida ifodalaydi. Model boshqa turkiy tillar toponimiyasini qiyosiy o‘rganishda ham qo‘llanishi mumkin.

Tadqiqot natijalaridan o‘zbek tilining tarixiy leksikologiyasi va dialektologiyasi, toponimik lug‘atlar tuzish hamda geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlash amaliyotida foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begimov O‘.T. Janubiy O‘zbekiston toponimiyasidagi ayrim arxaik lug‘aviy elementlar // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2, No. 5. – B. 883–891.
2. 2.Chorakulova D.Z. Reflection of geographical conditions in the oikonymy of Uzbekistan // Education and Innovative Research. – 2022. – No. 8. –
3. " https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.010
4. Adizov B.R., Adizova N.B. Microtoponyms formed on different bases in Bukhara district // Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – Vol. 10 (March).
5. Kaymaz Z. Ethnolinguistic interpretation of lexemes in Mahmud Kashgari’s “Dīwān Lughāt al-Turk” // Turkic Studies Journal. – 2026. – Vol. 8, No. 1. – P. 159–181. –https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-159-181
6. Koshimova B.A., Nurdauletova B.I., Kenbayeva A.Z., Abisheva Sh.S., Otarova A.N. Ancient toponyms as historical witness: Linguistic reconstruction of Turkic place names in Eastern chronicles // Theory and Practice in Language Studies. – 2026. – Vol. 16, No. 7. – P. 2260–2267. – https://doi.org/10.17507/tpls.1607.09